הגן הבוטני של האוניברסיטה העברית בהר הצופים – גן פיטוגיאוגרפי-פיטוסוציולוגי

אורי רוזנברג agron@netvision.net.il

הגן הבוטני של האוניברסיטה העברית בהר הצופים נוסד בשנת 1931, אך טומן בחובו עדויות ארכיאולוגיות בנות אלפי שנים והיבטים היסטוריים, ציוניים ותרבותיים מגוונים. אך קודם לכל זהו גן בוטני, מדעי, הראשון מסוגו בישראל כגן של צמחי הבר של ארץ ישראל, ובין הראשונים בעולם כגן אקולוגי. במאמר זה אסקור בקצרה גם את תולדותיו של הגן, אך אתמקד בעיקר בהיבט הבוטני שלו.

על הסרט הדוקומנטרי "אנשי הגן" (סרטו של אורי רוזנברג)
הגן הבוטני בהר הצופים מושך אליו אוהבי טבע, מתקני עולם, זוגות אוהבים ואת אלו הבאים למצוא בו מפלט וריפוי למצוקתם. הסרט "**אנשי הגן**" מתאר, על רקע מראות הגן, את המרקם האנושי המיוחד של צוות העובדים בגן ומבקריו, ומפגיש את הצופה עם פניה השונים של החברה הישראלית. בעזרת האנשים שהגן מהווה מרכיב מרכזי בחייהם, מנסה הסרט לחשוף את סוד הקסם של הגן. במרחק כמה עשרות מטרים מן השקט והרוגע, הצל ופכפוך המים, בכפר עיסאוויה, מתקיימת מציאות שונה לחלוטין.
קישור לסרט עם כתוביות בעברית: https://vimeo.com/189837700
קישור לסרט עם כתוביות באנגלית: https://vimeo.com/189839364

הגן הבוטני של האוניברסיטה העברית בהר הצופים הוא פינה קסומה שטרם נחשפה כיאות הן לקהל הרחב והן לקהילת הבוטנאים וחובבי הטבע. בהגדרתו זהו גן בוטני, אך הוא גם בעל חשיבות היסטורית וארכיאולוגית רבה – נכס מורשת ייחודי.

הגן הוקם בשנת 1931 על ידי **פרופ' אוטו ורבורג**, ראש המחלקה לבוטניקה של "המכון לחקר טבע ארץ ישראל" באוניברסיטה העברית (וכן מבכירי המנהיגים הציוניים והנשיא השלישי של ההסתדרות הציונית) ופרופסור **אלכסנדר איג**, ממניחי היסוד למדע הבוטניקה בארץ ישראל. היה זה הגן הבוטני של צמחי הבר של ארץ ישראל הראשון בישראל (קדם לו הגן במקווה ישראל שמטרתו העיקרית היתה אינטרודוקציה של צמחי תרבות וגינון מחו"ל). נטיעתו הראשונה נעשתה בתרומת משפחת למפורט מארה"ב לזכר בנם מונטגיו ועל שמו נקרא הגן.

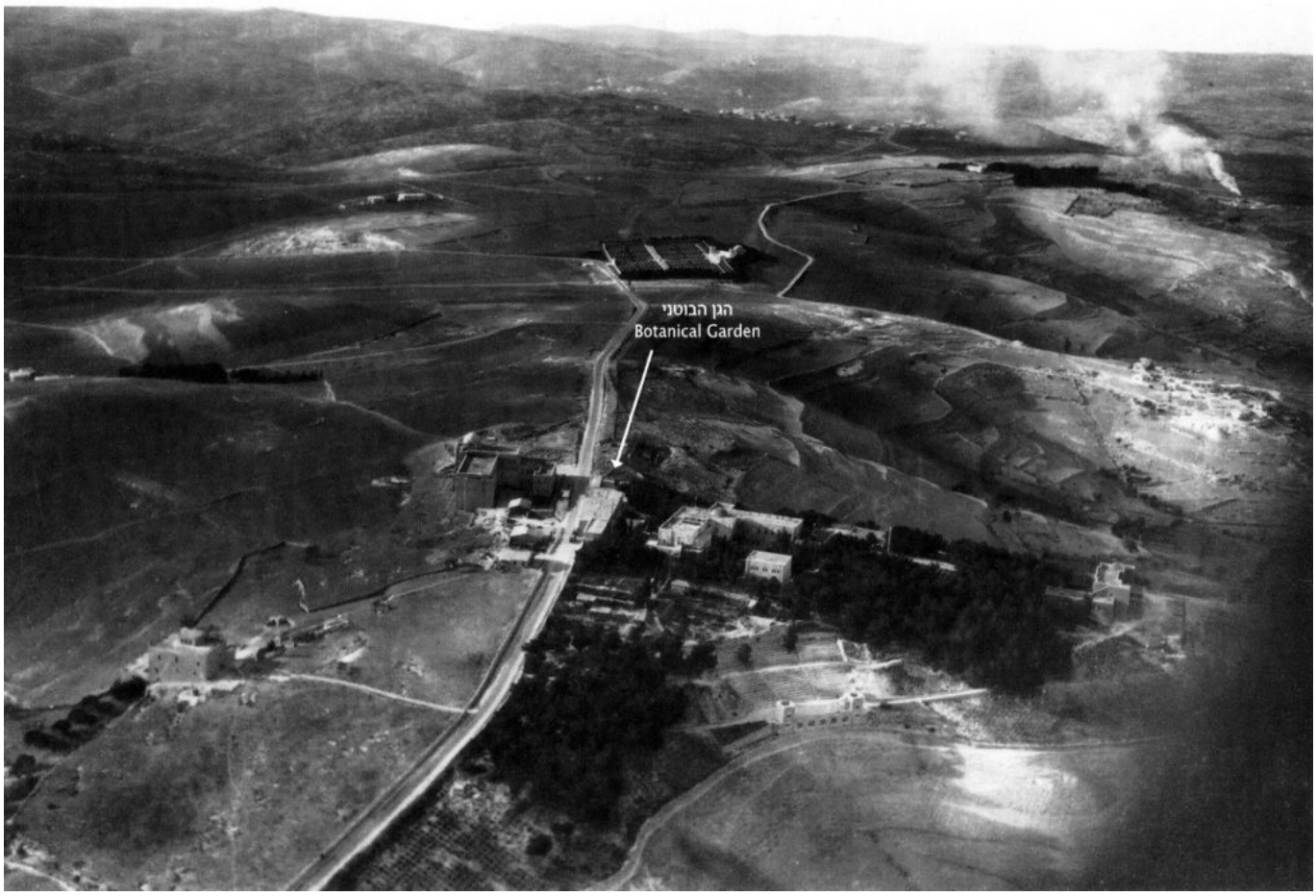
אֵיג סייר בכל פינות הארץ ובארצות השכנות, אסף והגדיר צמחים והקים, החל משנת 1920, את העשבייה הקיימת עד היום באוניברסיטה העברית בירושלים. מלבד תרומתו בתחום הטקסונומיה, הגדרת והכרת צמחי הארץ והמזרח התיכון בכלל, היה אֵיג חלוץ בשני

תחומים חדשניים בזמנו: האחד – **פיטוגיאוגרפיה** – חקר התפוצה הגיאוגרפית העולמית של הצמחים, וחלוקת שטח כדור הארץ לאזורים על פי הרכב צמחייתם. אֵיג היה זה שהתווה לראשונה את מפת החבלים הפיטוגיאוגרפיים של ארץ ישראל ואפיין את תכונותיהם. התחום השני – **פיטוסוציולוגיה** – חקר ההרכב, המבנה, התפוצה, ההיררכיה והדינמיקה של חברות הצמחים.

בגן הבוטני בהר הצופים איחד איג שני תחומים אלו, על ידי שעיצב את הגן כך שיציג את חברות הצמחים העיקריות של פלשתינה וסביבתה, כפי שהן מופיעות בחבלים השונים של הארץ, "וכפי שהתקיימו לפני שפעולות האדם הביאו אותן למצבן הנוכחי". (מתוך מכתבו המצוי בארכיון האוניברסיטה). את חזונו ביטא איג כך: "*התבוננות אקולוגית – או היחס בין אורגניזמים לבין סביבתם – מהווה את החלק העיקרי של תכנית הגן שנחנך רשמית ב- 1 למאי* (1931)". גישה אקולוגית זו היתה חדשנית מאוד והקדימה את זמנה בעשרות שנים.

פרופ' מיכאל זהרי, תלמידו וממשיכו של איג, שהמשיך לטפח את הגן הבוטני יחד עם **פרופ' נעמי פינברון** לאחר מותו של איג, בגיל 44 בלבד, פרסם דברים לזכרו של איג בשנת 1938, וכך הוא כותב על הגן הבוטני בהר הצופים (עיתון "דבר"):

"*אל יסוד הגן הבוטני בהר הצופים ניגש איג בשיטה משלו. אותה תבנית המקובלת בכמה אוניברסיטאות בחו"ל, ההופכת את הגן הבוטני למין פארק ציבורי, לא משכה את איג מלכתחילה. על הגן הבוטני להיות מקום מרכזי לידיעת המולדת, למורה, לסטודנט ולחוקר, ולפיכך צריך שצומח המולדת ייוצג בו בנאמנות יתרה. אותם השיחים הקטנים שלא תמיד מרהיבים הם את עין התייר, הם יסודות חשובים במבנה הפורמציה הצמחית המיוצגת והם נושאי לימוד הכרחיים. אותה מוזאיקה של שיח פלוני עם עץ אלמוני – מרץ רב הושקע בהכנתו, או יותר נכון בהעתקתו מן הטבע. עדים לכך יערות הגלעד, הכרמל והחרשים והבתות של הגליל והרי יהודה. איג כיפל באופן מפליא את רוב טיפוסי הצומח העיקריים של ארץ ישראל בשטח מצומצם של הר הצופים. ובשביל ארץ ישראל שהצומח ותולדותיו מורכבים כל כך, מהווה הגן הבוטני ספר פתוח לכל היודע לקרוא בו ונכס חשוב להוראה ולמחקר.* "

צילום אויר של הר הצופים, אמצע שנות השלושים, מבט ממזרח. מקור: ספריית הקונגרס.

איג חילק את צמחיית הארץ לשלושה חבלים פיטוגיאוגרפיים: ים-תיכוני, אירנו-טורני וסהרו-סינדי (ע"ש מדבר סינד בהודו). חלוקה זו נקבעה לראשונה ע"י איג בשנת 1931 (שנת הקמת הגן בהר הצופים) ומופיעה באותה צורה גם בספרו של מ. זהרי, גיאובוטניקה בשנת 1955. מאוחר יותר שונתה והורחבה סכמה זו (גם על ידי זהרי עצמו) וכעת מקובל שבארץ ישראל נפגשים ארבעה אזורים פיטוגיאוגרפיים: ים-תיכוני, אירנו-טורני, סהרו-ערבי והאזור הסודני (הטרופי). איג הקדיש חלק גדול מן הגן בהר הצופים לצמחיית האזור הים-תיכוני ובשלושת סוגי היערות אשר לדעתו שלטו בו בעבר: יער **אורן ירושלים**, יער **אלון התבור**, יער **אלון מצוי**.

במקור השתרע הגן הבוטני גם באזור בו מצויים כיום מרכז הספורט לרנר וחלק משטח מעונות רזניק. בחלקות אלו נעשו ניסויים בבוטניקה שימושית, גידולי חקלאות ומטע (בהתאם לחזונו של אוטו ורבורג – שלבד מהיותו מנהיג ציוני היה מגדולי המומחים של זמנו בחקלאות טרופית וסובטרופית, ולכן שאף להקים גן חקלאי-יישומי) ובו נשתל אוסף האיריסים וגיאופיטים נוספים לו תרם רבות הבוטנאי המחונן **טוביה קושניר**, מנופלי מחלקת הל"ה. חלק משטח הקרקע שהיה מיועד לגן הבוטני הופקע ע"י ממשלת המנדט הבריטי

לשם הקמת בית הקברות הצבאי לחללי מלחמת העולם הראשונה. דרומית לבית החולים הדסה ניטעה חלקת **ארז הלבנון**, מ-350 שתילים שהבריחו פרופ' איג ומ. זהרי מלבנון בשנת 1930 (כיום – חלקת אספלט בשם: "חניון הארזים"). שניים מהם הועתקו בשנת 1986 לגן בגבעת רם ושם שרדו עד היום בחלקת יער הארזים האטלנטיים.
הקמת הגן הבוטני לצמחי הבר של ארץ ישראל ביטאה גם את שובו של העם היהודי לאדמתו וחידוש הקשר של "היהודי החדש" אל הטבע ואל עבודת האדמה.

פינה בגן הבוטני בהר הצופים. צילם: אורי רוזנברג ©

בין השנים 1948 – 1967 היה קמפוס האוניברסיטה העברית ובתוכו הגן הבוטני, חלק מן "המובלעת" שבהר הצופים – אזור מפורז ישראלי (שכלל גם את הכפר עיסאוויה) המוקף בשטח הכבוש על ידי הירדנים. הגן שמש כקו מגן של מגיני ההר, נחפרו בו תעלות קשר ונבנו עמדות מגן. כיסוי תעלות הקשר ופינוי המוקשים נעשו מיד אחרי מלחמת ששת הימים (כאשר גל מתנדבים מכל העולם הגיע לירושלים) בפיקוחו של **מיכאל אבישי**.
השיבה לגן גרמה להתרגשות בין מורי המחלקה לבוטניקה באותן שנים וביוזמתם (בייחוד ביוזמת פרופ' **אברהם פאהן**) הוקמה בשנת 1970 ועדה אוניברסיטאית לבחינת עתיד הגן בהתחשב שבאותו זמן היה כבר קיים (מ- 1954) בגבעת רם גן בוטני חליפי. שיקום ראשון של הגן נעשה החל משנת 1970, על ידי צוות גננים בראשותו של **מאיר שאוואט** (שהפך

למנהל הגן בפועל בשנים 1970 – 2004). בשיקום ובתכנון המופלא של מאיר שוואט לחלקות הר-החרמון וההר-הגבוה בדרום סיני עזר והשתתף **אבי שמידע**.
למרות מצוקה תקציבית גובשה תכנית מדעית מעודכנת אשר שמשה בסיס לתכנון האדריכלי מחדש תוך הדגשת צרכי הקמפוס הכלליים דבר שפגע בחלקים חשובים בגן. נפרצו שבילים בסבך, והובאו סלעים וקרקעות מאזורי הארץ השונים כדי להקים מחדש את חלקות בתי-הגידול השונים. נוספה לגן חלקת צומח של סיני ובה נציגים של צומח סלעי הגיר מצפון חצי האי וכן צומח הרי הגרניט של דרום סיני, שנאספו בטבע על ידי הצוות המשותף של שני הגנים. משרד אדריכלי הנוף של **ליפא יהלום ודן צור** תכנן ועיצב את מנהרת הכניסה, כיכר השרכים, בריכות המים והגשרונים, קירות ומסלעות לאורך השבילים. אך בניית והרחבת הקמפוס בהר הצופים בשנים אלה שלאחר מלחמת ששת הימים גם פגעה בגן הבוטני וצמצמה את שטחו. כך נהרסה חלקת צמחי המים ונפרץ כביש היקפי חדש, נפגעו גם חלקת הארזים וגם חלקת צמחי החרמון שעל הקמתם עמל הצוות המשולב של הגן הבוטני בגבעת רם ובהר הצופים. הפרדת הגן בהר ממסגרת הגן בגבעת רם ומצוקה תקציבית במשך כל השנים עיכבה את השלמת תכנית השיקום ורק בשנת 1988 נחנך רשמית הגן המחודש. בשנות השבעים המוקדמות וכן בשנת 2001 עמדה **מימי רון** בראש צוות שפעל לחידוש אוסף הצמחים בגן, על ידי איסוף זרעים, בצלים ופקעות מרחבי הארץ, ריבויים ושתילתם בגן. בשנים 2004 – 2008 ניהלה מימי רון את הגן הבוטני והצליחה להכפיל את מספר הצמחים בגן, כולל צמחים נדירים וצמחים בסכנת הכחדה. גם בשנים 2007 – 2008 נעשו בגן שיקום ופיתוח נרחב של תשתיות שבילים, חשמל ומים, שחזור והנגשה של האתרים הארכיאולוגיים בגן, הקמת חלקת צמחי מדבר והתקנת שילוט מאיר עיניים ברחבי הגן; כל זאת על פי תכנונו של הפסל והמתכנן הסביבתי **רן מורין**. בשנת 2008 הוכר הגן הבוטני בהר הצופים על ידי שר החקלאות, על פי חוק הגנים הבוטניים.
מן העצים המקוריים שאיג נטע בגן הבוטני נותרו רק הברושים בגבול הגן למזרח ועצי אלון. גם השדרה המרשימה של עצי **אורן ירושלים** במרכז הגן שרדה מאז.
בגן יש כיום מעל לאלף מיני צמחים, כלומר כ-40% מסך מיני צמחי הבר בישראל. כך, למעשה, מהווה הגן הבוטני בהר הצופים את האוסף החי הגדול ביותר בישראל של צמחי בר, מבין הגנים הבוטניים המוכרים והפועלים על פי חוק הגנים הבוטניים בישראל. גידולם ושימורם של מאות מינים חד-שנתיים בגן מחייב השקעת ימי עבודה רבים, וצוות הגן נעזר בכ-20 מתנדבים מסורים בביצוע המטלות השוטפות. בתום עונת הגידול של החד-שנתיים נאספים הזרעים, מנוקים וממוינים ולקראת עונת הגידול הבאה חלקם נזרעים ומונבטים בעציצים ונשתלים בשטח הגן. חלקם מרובים בזריעה ישירה, ועודפי הזרעים משמשים

כ"בנק זרעים" לטווח קצר או ארוך ולחילופים עם גנים בוטניים אחרים. מלבד זאת, נאספים (באישור רט"ג – רשות הטבע והגנים) זרעים מן הבר ע"י מומחים לדבר. בעונת הזריעות 2016 -2017 נזרעו במשתלת הגן כ – 550 מיני צמחי בר. במסגרת שיתוף הפעולה עם גופי שמירת טבע, רט"ג נעזר במשתלת הגן וצוותו לריבוי צמחים נדירים או בסכנת הכחדה לשם החזרתם אל הטבע, וחלק מצמחים אלה נותרים בגן ומעשירים את אוספיו. בין הצמחים הנדירים והמיוחדים או צמחים "אדומים" (על סף הכחדה) שהתאקלמו והתבססו יפה בגן הבוטני ("גן מקלט") מצויים **פעמונית הדורה**, **מרוות החפים**, **לפופית החיצים**, **מושיובית הגליל**, **מישויה פעמונית**, **פרע ריחני**, **אגרוסטמת השדות**, **אזוביון דגול**, **חלביב יווני** ורבים אחרים. אנשי הגן מתגאים באוסף מיני ה**מרווה** שבגן, חלקם נדירים, ובאוסף האיריסים, בהם שמונה מינים של **איריסי ההיכל** האנדמיים. לקסמו של הגן תורמים גם עצי **קטלב מצוי**, מן היפים ביותר בישראל.

עצי **קטלב מצוי** בגן הבוטני בהר הצופים. צילם: אורי רוזנברג ©

אזור ירושלים והרי יהודה עשיר מאוד במגוון מיני צמחי בר הגדלים בו (למעלה מ-1000 מינים), בשל מפגש של לפחות שני אזורי אקלים עם ספר-המדבר ובשל מגוון סוגי קרקעות. לפיכך אין מתאים מירושלים להקמת גן בוטני משגשג. אולם מיקומו הייחודי של הגן על הר הצופים והתנאים בו, מקשים על גדילתם של מינים רבים. גודלו של הגן כ-25 דונם. הקרקע

רדודה ומצע הסלעים הוא "חבורת הר הצופים" הכוללת בעיקר קירטון לבן רך (תצורת מנוחה) ושכבות צור כהה קשה (תצורת משאש). גובהו של הגן (826 מטר מעל פני הים) וחשיפתו למפנה צפוני ולמשטר רוחות עזות, מקשה על גדילתם של צמחים רבים, בייחוד צמחי המדבר והערבה. ואכן, צמחי עין גדי שורדים בגן רק בתוך חממת המשתלה, שם מוקצית להם פינה משלהם. למרות האמור לעיל, שורדים יפה הצמחים אשר הובאו מסיני והם גדלים בין סלעי הגרניט שהובאו מאזור אילת: **ערער אדום, נפית סיני, פיקוס בת שקמה, עוזרר סיני, בוצין סיני, אשבל מצרי, מנתור ערבי**, **קרקש קיליקי, גולנית ערבית, ורד ערבי** ו**שלהבית זהובה** – אולי בשל העובדה שחלקם הובאו מן האזורים הגבוהים בסיני.

מה נותר מחזונו של איג בגן הבוטני בהר הצופים כיום?

כאמור, השתית פרופ' איג את תכנון הגן על הזיקה בין חברות הצמחים לבין התנאים הגיאוגרפיים-אקולוגיים באזורי הארץ השונים, על פי העקרונות הפיטוגיאוגרפיים והפיטוסוציולוגיים שהיה חלוץ בחקירתם. איג אימץ את הגישה הפיטוסוציולוגית של Braun_Blanquet אותו פגש במונפלייה, צרפת, שהיתה בזמנו הדומיננטית בתיאור אקולוגי של חברות צמחים. הגן משמר גם כיום מגמה זו. הגן מחולק ל-23 חלקות. חלקן מייצגות בתי גידול מוגדרים, טיפוסי צומח בעלי אפיון אקולוגי, ללא שיוך גיאוגרפי, כגון: צמחים של מקווי מים וגדות, צמחי סלעים ומצוקים, צמחי בתה וגריגה, צמחים של בתי גידול לחים, צמחי קרקעות חרסיתיות עמוקות. חלק מן החלקות מייצג אזורים גיאוגרפיים בישראל, כגון: צמחי קרקעות חוליות של מישור החוף, צמחי חולות הנגב, צמחי הר הנגב, צמחי סיני, צמחי בקע ים המלח. לחלקות אלו הובאה קרקע מתאימה מן האזור המיוצג. וקיימות גם חלקות בהן גדלות חברות צמחים מוכרות, כגון: חורש ים-תיכוני לח, חורש ים תיכוני, יער פתוח של **אלון התבור ולבנה רפואי**. לפני שנתיים הוקמה בגן שלולית חורף, בה גדלה **נורית המים**. בגן מערכת השקיה קבועה. חלק מן החלקות מושקות במשך כל השנה וחלקן רק כהארכת עונת הגשמים. ההשקיה והאקלים הירושלמי תורמים לעונת פריחה ארוכה במיוחד. הגן בהר הצופים עומד במלוא ירקותו לאחר שגנים ושדות בשפלה כבר יבשו כליל.

קרקש צהוב בגן הבוטני בהר הצופים. צילם: אורי רוזנברג ©

חזונם של מייסדי הגן להפכו למוקד לימודי-מחקרי נשמר ומיושם אף הוא, אם כי ריחוקו של הגן מהפקולטה למדעי הטבע היושבת בקמפוס גבעת-רם ומן הפקולטה לחקלאות ברחובות, יוצר ניתוק בנגישות האקדמית למטרות הוראה ומחקר לקהל היעד המרכזי בתוך האוניברסיטה. גם נעילת הגן בחגים ובסופי שבוע (כמו כל הקמפוס) פוגעת בתפקודו.

הביקור בגן מהווה חוויה אסתטית, חינוכית ותרבותית, המאפשרת את הכרת מאפייני הצומח של ארץ ישראל, הקניית ערכי שמירת טבע ומודעות לסביבה ירוקה. הגן מהווה גם משכן למגוון של מיני ציפורים וחרקים המושכים את בעלי העניין בהם. בהיותו חלק מן הקמפוס האוניברסיטאי, משמש הגן כמקום של מנוחה ומרגוע לסטודנטים ולאנשי הסגל. מאות סטודנטים חולפים בשביליו מידי יום בדרכם אל אולמות הלימוד. בייחוד פעילים בו הסטודנטים לאמנות מבצלאל, הבאים לצייר את נופיו ואף מציבים בו את מיצגיהם ועבודות הגמר שלהם. קבוצות של מבוגרים ותלמידי בית ספר מגיעים לגן לסיורים מודרכים מכל רחבי הארץ. קבוצה של נכי צ.ה.ל נפגעי הלם קרב נפגשת בגן מידי שבוע באופן קבוע, לשם פעילות התנדבותית המהווה חלק מתהליך השיקום שלהם.

"שביל הסטודנטים" בגן הבוטני בהר הצופים. צילום: אורי רוזנברג ©

קבר ניקנור

בתחום הגן הבוטני מצוי אתר ארכיאולוגי בעל חשיבות רבה, אשר כמעט והפך לפנתיאון לאומי לגדולי האומה ומנהיגיה.

בשנת 1887 רכשו הזוג **סיר ג'ון אדוארד גריי היל** ורעייתו הציירת **קרוליין**, מן העיירה בירקנהד הסמוכה לליברפול, חלקת אדמה בחלק הצפוני של הר הזיתים (שמו של אזור זה שונה ל"הר הצופים" רק במאה העשרים) והקימו שם אחוזת קיץ הכוללת מטעים ומבנים, בה שהו כמה חודשים בשנה. בשנת 1902 במסגרת עבודות להכשרת הקרקע באחוזה, התגלתה במקום מערת קבורה ובה שבע גלוסקמאות. למקום הגיעו **גלדיס דיקסון**, בתו של הקונסול הבריטי וארכיאולוגית חובבת **וסטוארט מקליסטר** הנציג הבכיר של "הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל" אשר הגיעו למסקנה שזוהי מערת קבורה מתקופת בית שני (המאה ה-1 לספירה). דיקסון שלחה את אחת הגלוסקמאות, שעליה נחקקה כתובת ביוונית ועברית ללונדון והארכיאולוג הצרפתי **שרל קלרמון גנו** פענח את הכתובת: "העצמות של נקנור מאלכסנדריה אשר עשה את הדלתות ניקנור אלכסא".

קלרמון שייך את מערת הקבורה לניקנור איש אלכסנדריה, אשר תרם את שערי הנחושת לבית המקדש שבנה הורדוס, כפי המסופר באגדה הנודעת בשם "נס ניקנור" המופיעה בתלמוד הבבלי, מסכת יומא, ובמקורות יהודיים נוספים (כמו "מלחמות היהודים" של יוספוס

פלאביוס). הגילוי המרעיש עורר התרגשות רבה משום שבעזרת ממצא ארכיאולוגי בן 2000 שנה ניתן לאמת מקור ספרותי-היסטורי.

בשנת 1913 נפגש סיר ג'ון גריי היל עם **ד"ר ארתור רופין**, שעמד בראש "המשרד הארץ ישראלי" וניהל עמו משא ומתן למכירת שטח האחוזה אותו ייעדו הגופים הציוניים להקמת אוניברסיטה. סוכם שעבור שטח האחוזה ישולמו לסיר גריי 21,500 לי"ש. ג'ון וקרוליין שבו לאנגליה וזמן קצר אחר-כך פרצה מלחמת העולם הראשונה והאחוזה נתפסה בידי הצבא הטורקי שאכסן בה חיילים וסוסים ובזז את תכולת הבניינים. סיר גריי נפטר בבירקנהד ולא זכה עוד לבקר בארץ הקודש.

בחורף 1917 נכנסו כוחות הצבא הבריטי לירושלים שנכנעה ללא קרב. ארבעה חודשים לאחר שגנרל אלנבי הודיע לקרוליין על שחרור האחוזה, ב-1 ליולי 1918, הונחה אבן הפינה (למעשה 13 אבנים) לבניין האוניברסיטה העברית בשטח זה. בתאריך 1 לאפריל 1925 נפתחה האוניברסיטה בטקס רב-רושם בתיאטרון (הידוע כאמפיתיאטרון) הנשקף אל מדבר יהודה וים המלח.

בשנים 1928 – 1929 ערך הארכיאולוג **אליעזר ליפא סוקניק** (אביו של יגאל ידין) חפירה מחודשת בקבר ניקנור ומצא קברים נוספים במקום. הקירטון הרך בשלוחת הר הצופים מאפשר חציבה קלה של קברים ואכן בשטח ההר נתגלו כמאה קברים עתיקים ורבים כנראה עדיין לא נחשפו. סוקניק הגיע למסקנה שבקבר ניקנור לא קבור ניקנור תורם דלתות המקדש עצמו, אלא צאצאיו ניקנור ואלכסא.

מנחם אוסישקין, ממנהיגי "חובבי ציון", נשיא הקק"ל ונשיא הוועד הפועל הציוני הגה את הרעיון להפוך את מתחם קבר ניקנור לפנתיאון לאומי ציוני "מקום מנוחת עולם לאנשי שם יהודים". ואכן בשנת 1934 הועלו מאודסה עצמותיו של יהודה לייב פינסקר, מורו ורבו של אוסישקין, מייסד אגודת "חובבי ציון" ומחבר המסה "אוטואמנציפציה", אשר נפטר בשנת 1891, והן נקברו במערת הקבורה משלהי בית שני במתחם קבר ניקנור.

מתחם קבר ניקנור 1934. משמאל למעלה: הספרייה הלאומית (כיום הפקולטה למשפטים). מקור: הארכיון הציוני המרכזי.

אוסישקין ציווה בצוואתו לקבור גם אותו במקום זה, וארונו הונח לצד ארונו של פינסקר בשנת 1941. רעיון הפנתיאון הלאומי נזנח בשל הפיכת הר הצופים למובלעת במלחמת העצמאות, וכן בשל קשיים הלכתיים, והאתר שנבחר למטרה זו הוא חלקת גדולי האומה בהר הרצל. הגלוסקמה של משפחת ניקנור נותרה במוזיאון הבריטי בלונדון ולא הוחזרה לישראל.

EARTH FROM SOME 200 POINTS IN PALESTINE WAS BROUGHT TO COVER THE GRAVE OF USSISHKIN. (*Left*) Settlers bringing their bags of holy earth. (*Right*) The grave in the cave of Nikanor where the leader was buried at the side of the coffin of Pinsker.

טקס 30 למותו של אוסישקין. על קברו שקיות קרקע שהובאו על ידי נציגים מכל ישובי הארץ (בתמונה השמאלית). מתחת לדגל: ארון העופרת עם עצמותיו של פינסקר.

מערות הקבורה במתחם קבר ניקנור שמשו את מגיני ההר לאיחסון נשק וחומרי-נפץ ונוקו במבצע שיקום הגן בראשית שנות השבעים. הן נותרו זנוחות וחתומות במשך עשרות שנים, עד למבצע השיקום והשחזור בראשותו של רן מורין בשנת 2007.

קבריהם של אוסישקין ופינסקר במערת הקבורה מימי בית שני, לאחר שיפוץ האתר.
צילם: אורי רוזנברג ©

עם פתיחת אולם III המרכזי במערכת הקבורה, נתגלתה בו מערכת שורשים מסועפת אשר מכסה את קירות המערה ושייכת לעץ התאנה הקטן שעדיין גדל בפתחה של מערת הקבורה.

שורשי עץ התאנה המכסים את קירות מערת הקבורה. צילם: אורי רוזנברג ©

הבעת תודה: תודתי נתונה לצוות הגן הבוטני, **ד"ר מני נוימן** – מנהל הגן משנת 2009, **אגרונומית יערה הכהן פלסר** ו**עפרי בר**, שסייעו בהכנת מאמר זה, וכן לפרופ' **מיכאל אבישי** על הערותיו.

ספרות:

אדוריאן א 2013 על אחד ההרים, הוצאה לא ידועה. 111 עמ'.
זהרי מ 1955 גיאובוטניקה, ספריית פועלים מענית, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, 590 עמ'.

שפירא י מערת ניקנור בהר הצופים: הפנתאון שקדם להר הרצל, תקציר עבודה שנכתבה במסגרת החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים (ללא תאריך).

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

ציטוט: רוזנברג א 2017 הגן הבוטני של האוניברסיטה העברית בהר הצופים – גן פיטוגיאוגרפי-פיטוסוציולוגי, כתב-עת "כלנית" מספר 4.

הגן הבוטני של האוניברסיטה העברית בהר הצופים – גן פיטוגיאוגרפי-פיטוסוציולוגי